

5. Сергієнко О. Бідність в Україні — теорії та реалії / О. Сергієнко // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 5. — С. 47—50.
6. Харченко Н. Бідність в Україні: характеристика та критерії виділення / Н. Харченко // Україна: аспекти праці. — 1996. — № 7—8. — С. 46—50.
7. Рівень життя населення України / НАН України : Ін-т демографії та соц. дослідж.: Держкомстат України; за ред. Л. М. Черенько. — К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с.
8. Економічна активність населення у 1998 році: Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 1999. — С. 16—18.

УДК 330.342.146:351.863

Є. Б. Ніколаєв, канд. екон. наук,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Соціальна безпека дістає все більшого визнання як особливий інструмент аналізу суспільних процесів й стану соціальної сфери. Дослідники по-різному бачать зміст і предмет цієї концепції. Спроби узагальнити ці погляди зустрічаються із складнощами, що розглядаються у статті.

Социальная безопасность получает все больше признания в качестве специфического инструмента анализа общественных процессов и состояния социальной сферы. Исследователи по-разному видят содержание и предмет этой концепции. Попытки обобщить эти взгляды наталкиваются на сложности, рассматриваемые в статье.

Societal security is receiving more recognition as a specific instrument for analysis of social phenomena. Researchers offer different views on the subject and contents of this concept. Attempts at bringing these views together meet some challenges that are discussed in this article.

Ключові слова: соціальна безпека, громадянське суспільство, національна безпека, методологія.

Ключевые слова: социальная безопасность, гражданское общество, национальная безопасность, методология.

Key words: societal security, civil society, national security, methodology.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Останнім часом посилюється увага до соціальних факторів розвитку суспільства і держави. У науці з'явилося багато ідей, напрямів і теорій щодо соціалізації суспільних відносин. До них належить концепція соціальної безпеки, яка сформувалася у вітчизняних дослідженнях політичних і економічних аспектів розвитку держави в умовах постсоціалістичних перетворень.

Соціальна безпека перебуває поміж трьома сферами. Вона є важливою складовою національної безпеки держави. Її аналітичні методи запозичені у дисципліні «економічна безпека». А в прикладному сенсі вивчення і забезпечення належного рівня соціальної безпеки є частиною соціальної політики. Певна віддаленість від кожної з цих сфер призвела до фрагментарності у розробці проблем соціальної безпеки та її другорядного місця серед інших напрямів досліджень. «Соціальна безпека, незважаючи на гостроту і вагомість, не набула... розвитку як самостійний науково-практичний напрям» [1, с. 167]. Дослідження цієї проблеми наявні, проте вони мають нерегулярний, несистемний характер.

Постановка завдання. У пропонованій статті ми спробуємо проаналізувати кілька існуючих поглядів на предмет і сутність соціальної безпеки через окреслення основних напрямів і складових, за якими це явище вивчається дослідниками.

Виклад основного матеріалу. За логікою вивчення будь-якої складової національної безпеки, ідея формулювання проблеми соціальної безпеки полягає в тому, аби подивитися на соціальну сферу країни з точки зору сприятливих та несприятливих умов її розвитку, зрозуміти, як наявні загрози впливають на реалізацію соціальних інтересів особи, групи осіб або суспільства. Складність звернення до такої багатогранної проблеми полягає в окресленні її меж та розстановці акцентів всередині її предметного поля, адже соціальна сфера пов'язана із практично усіма напрямками людського життя і тому є дуже строкатим, нерівномірним об'єктом дослідження.

Це відображується у достатньо складній та, на наш погляд, доволі розмитій структурі соціальної безпеки. Автори одного із тематичних досліджень окреслили межі соціальної безпеки дуже широко, віднесли до неї багату палітру параметрів (рис. 1). Очевидно, практично все, що стосується людської життєдіяльності, можна зарахувати до соціальної сфери та її безпеки, і для діагностики стану соціальної сфери слід мати уявлення про всі або майже всі їх складові. Але розгляд численних неупорядкованих, якісно різнорідних елементів соціальної сфери не сприяє розумінню її загального стану і тенденцій розвитку. Тому узагальнена на схемі структура соціальної безпеки, залежно від контексту дослідження, може потребувати більш стрункого впорядкування.

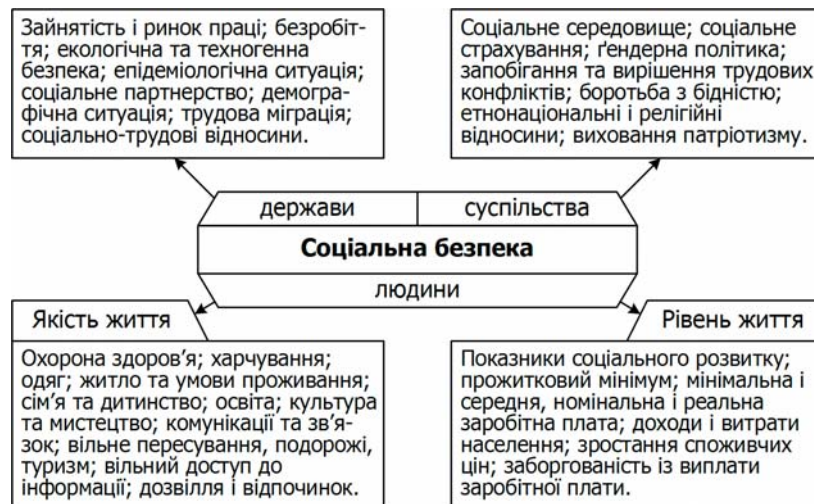

Рис. 1. Розгорнута структура складових і чинників соціальної безпеки. (укладено за: [10, с. 4, 18])

Одну із елегантних можливостей надає концепція людського розвитку. Розглядаються три передумови забезпечення гідних умов життя людини. По-перше, людина обов'язково повинна мати стабільний дохід, уникати бідності. По-друге, людина повинна одержати освіту і мати доступ до нагромаджених людством знань. По-третє, людина має прожити довге і здорове життя. Проф. О.А. Малиновська надає переліченим напрямам більш чітких граней. На її думку, трьома пріоритетними напрямками оцінки стану соціальної безпеки є доходи населення; стан ринку праці, зайнятості, безробіття; демографічна ситуація у суспільстві. Причому перші дві складові взаємопов'язані: першочерговим завданням держави у забезпеченні соціальної безпеки є гарантування надання роботи тим, хто може працювати, і соціальний захист для тих, хто працювати не може. Отже, за концепцією людського розвитку, доходи, освіта і охорона здоров'я є як основними передумовами добробуту людини, головними складовими соціальної політики держави, так і важливими критеріями оцінки рівня соціальної безпеки (рис. 2).

	1. Доходи	2. Освіта	3. Здоров'я
Умови людського розвитку	стабільні доходи, уникнення бідності	доступ до нагромаджених людством знань	довге і здорове життя
Критерії оцінки	доходи населення	стан ринку праці	демографічна ситуація
Основні показники	ВВП, ВВП на душу населення, величина заробітної плати, мінімальні соціальні стандарти	рівень грамотності та інформованості населення, охоплення навчанням, його тривалість	середня очікувана тривалість життя, поширення окремих захворювань, наркоманії, паління, зловживання алкоголем

Рис. 2. Пріоритетні компоненти соціальної політики і безпеки

Дидактика трьох вказаних компонент соціальної безпеки різна. На кафедрі політичної економії КНЕУ студентам-економістам другого курсу викладається дисципліна «соціально-економічна безпека». При розробці теми «соціальна безпека» для вказаної дисципліни було вирішено подати достатньо щільну характеристику цього явища крізь призму доходів населення. Вони визначальні для рівня життя людини, їх показниками легко оперувати через їх наочність і зрозумілість; оптимальні й несприятливі значення показників є відомими (див.: [6, дод. 1, табл. 7]). Іншим двом складовим соціальної безпеки в навчальній програмі приділено значно меншу увагу, адже їх трактування більш складне.

Так, аналіз стану ринку праці щодо його впливу на соціальну безпеку є оманливим. Канонічні параметри ринку праці (офіційна і прихована зайнятість, безробіття, «біла» і «сіра» оплата праці, її рівень і міжгалузеве співвідношення та ін.) є достатньо очевидними, їх вивчення не становить особливих дидактичних складнощів. Проте ринок праці, трудова сфера в цілому стосуються ключових проблем життєдіяльності людини, їх вагомість важко переоцінити. Через це важливе не так кількісне опрацювання параметрів трудової сфери, як виявлення її нових якісних тенденцій.

Як свідчать дослідження проф. А. М. Колота [3], ці тенденції пов'язані із новими глобальними викликами людству і призводять до «формування нової парадигми соціальних трансформацій та розвитку соціально-трудової сфери». Серед багатьох напрямів руху цієї сфери дослідник особливо виділяє її десоціалізацію (зниження частки заробітної плати у ВВП, ускладнення доступу до соціального захисту, збільшення відрахувань працівників до фондів соціального страхування); маргіналізацію і поширення нестандартних форм зайнятості; лібералізацію та розмивання впливу на ринок праці регулятивних інститутів; міфологізацію соціальної політики в цілому. Ці тенденції спричиняють безпосередній вплив на соціальну безпеку людини, родини й суспільства, вони цікаві для вивчення й викладання. Але їх дуже непросто формалізувати й однозначно оцінити, отже, пов'язати із соціальними параметрами безпеки.

Демографія є ще складнішою проблемою. Вона представлена в дослідженнях соціальної безпеки переважно крізь призму динаміки чисельності населення, показників народжуваності і смертності, наведення статистики щодо розповсюдження окремих захворювань (див. напр. [9, с. 360—365]). Незважаючи на наявність у переліку ВАК наукової спеціальності 08.00.07 «демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» [5] та гостроту демографічних проблем, що стоять перед Україною, жоден український університет наразі не пропонує одержання вищої освіти за фахом «демографія». Ураховуючи їх складність, аналіз і пояснення демо-

графічних процесів навіть на «початковому» рівні потребують певної фахової підготовки, якої студенти-другокурсники ще не мають. Тому демографічний аспект соціальної безпеки та політики, на наш погляд, в рамках навчальної дисципліни можна розглянути лише у достатньо вульгаризованому вигляді.

Три запропоновані напрями соціальної безпеки є економічними. Ми поділяємо думку, що напрями розвитку суспільних наук визначаються потребами суспільства, інтересами окремих суспільних груп. Тобто наукові концепції набувають того вигляду, в якому зацікавлені ті чи ті суб'єкти або спільноти. Наведена вище структура соціальної безпеки свідчить про те, що у розвитку цієї концепції зацікавлена передусім спільнота економістів. Але склалася цікава ситуація: концепція, в якій найбільше розвинулися економічні елементи, не сприймається науковою спільнотою як однозначно економічна по суті. Про це свідчить те, що наукові фахові видання із політології надають свої шпальти дослідженням із соціальної безпеки (див. наприклад журнал «Політичний менеджмент», № 2 за 2009 р. та № 5 за 2010 р.), проте автори вважають нелогічним представлення на сторінках політологічних видань розвідок із економічної безпеки. Тому, незважаючи на виразно економічний зміст та аналітичний інструментарій, соціальна складова національної безпеки сприймається як близька як до економіки, так і до інших суспільних наук. Те, що вона не наповнюється відповідним позаекономічним змістом, заважає формуванню в її рамках цілісного уявлення про стан соціальної сфери, тобто розв'язанню завдання, заради якого соціальна безпека і досліджується.

Спробуємо зрозуміти, якими мали б бути обов'язкові складові такого ширшого уявлення. Якщо виходити тільки з мінімальних умов життя, то базовий, обов'язковий рівень соціальної безпеки поруч із зайнятістю та доходами має включати захист прав і свобод людини і громадянина, поліпшення соціального становища маргіналізованих верств населення (андерклас, паупери, люмпени, див. [4]), недопущення політичної диктатури, особливо у крайніх формах, низку інших питань. Тоді розглядувана нами концепція повинна не тільки ґрунтуватись на економічному аналізі, але й мати політологічний вимір, застосовувати підходи теорії соціальної стратифікації із соціології тощо. І ця комплексність, підкреслимо, необхідна для повноцінного аналізу тільки «мінімального набору» умов гідного життя людини і розвитку суспільства.

Якщо ж відмовитися від переважно фізіологічного бачення і вважати, що в сучасному постіндустріальному демократичному суспільстві базові потреби є або мають бути задоволені для всіх априорі, то умови досягнення стану соціальної безпеки, забезпечення нормальних умов життя пересуваються у більш високу площину. До них необхідно включати доступ до якісної освіти й охорони здоров'я, гідні стандарти оплати праці та соціального захисту, партнерство між населенням і місцевою та центральною владою, високий рівень доступу населення до інформації і зокрема до інтернету тощо. Ці передумови виводять соціальну безпеку на проблематику формування інститутів громадянського суспільства як найбільш цивілізованої і комфортної для людей форми суспільних відносин, що за складністю аналізу і різноманіттям проявів не поступається демографічним проблемам.

Наскільки нам відомо, соціальна безпека розглядається і досліджується як відображення формування громадянського суспільства, зокрема, науковцями факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Проте схоже, що тут маємо справу із наявністю однакових назв у двох різних концепцій, що утворюються і розвиваються у різних, слабо пов'язаних одне з одним професійних середовищах (економічному та соціологічному). Тобто бракує саме міждисциплінарного аналізу, що орієнтувався би на дослідження як економічних, так і політологічних, соціологічних, юридичних аспектів відповідної проблеми.

Іншими словами, із певним перебільшенням можна сказати, що спільнота економістів розробляє напрями соціальної безпеки виходячи не тільки із їх актуальності для сучасного етапу становлення нашої держави, але й залежно від їх відносної простоти та зрозумілості. Параметри людських доходів визначити легко — робимо

їх центральним предметом аналізу. Демографію розуміти складно — присвятимо їй кілька речень чи абзаців, не занурюючись у деталі. Соціальна стратифікація або сучасна трансформація інституту сім'ї не належить до звичних для економіста тем — взагалі не згадуємо про них у соціальній безпеці. Включення до розгляду процесу становлення громадянського суспільства означає повну зміну акцентів дослідження — залишимо ці акценти колегам-соціологам.

Існуюча різноманітність, а отже, невизначеність структури досліджень соціальної безпеки віддзеркалюється у тому, що фахівці надають їй предмету якісно різні рідних дефініцій, до кожної з яких виникають зауваження. Розглянемо кілька поширених тлумачень цього явища.

1. Елемент національної безпеки. Таке визначення соціальної безпеки формується додаванням слова «соціальний» до загального тлумачення національної безпеки: «соціальна безпека — це стан захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу загроз національній безпеці» [10, с. 271]. Тут, по-перше, втрачено безпосередній зв'язок соціальної безпеки із практикою аналізу в її межах саме економічних проблем. По-друге, звертає на себе увагу нерівноважність між **соціальними** інтересами та загрозами **національній** (а не соціальній) складовій безпеки держави.

2. Економізм, спорідненість із методами економічних дисциплін. Близькість економічних параметрів до соціальної безпеки призвела до перенесення на цю дисципліну основних підходів економічної безпеки, і зокрема аналітичної схеми «захист інтересів — загрози — критерії — показники — їх порогові значення». Це дістало відображення у такій дефініції: «соціальна безпека — це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз та коли значення критеріїв їх соціальної захищеності перебувають не нижче порогових значень, що становлять загрозу для національної безпеки країни» [10, с. 17]. Це визначення показує, які складові має містити алгоритм дослідження соціальної безпеки: життєво важливі соціальні інтереси; загрози; критерії соціальної захищеності; порогові значення окремих показників соціальної сфери. Г. Вечканов прямо відносить соціальну безпеку до економіки: вона «означає досягнення такого рівня розвитку економіки країни, у тому числі охорони здоров'я, освіти, культури та інших галузей соціальної сфери, який задовольняє потреби індивіда благами і послугами необхідного об'єму й якості» [2, с. 178]. Проте економічна трактовка соціальної безпеки залишає за межами її предмета багато позаекономічних питань, про що йшлося вище.

3. Пріоритетність ролі держави. Ця ознака уявляється найбільш суперечливою. Вказівка на ключову роль держави у забезпеченні соціальної безпеки може бути як прямою, так і опосередкованою. Наприклад, кризь правову площину: «соціальна безпека — стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які дозволяють гарантувати захист прав та свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства» [7, с. 55]. З одного боку, такий акцент підкреслює наступність між соціальною безпекою та класичною концепцією національної безпеки, згідно з якою «гарантування» безпеки людини і суспільства є виключною прерогативою держави та її органів. З іншого боку, сьогодні широко визнається, що дії держави можуть становити вагомий загрозу, джерело небезпеки для людини і суспільства. Тому вказівка тільки на одну із двох протилежних іпостасей держави у системі соціальної безпеки є невиправданою, якщо не помилковою.

4. Спрямованість на людину. Деякі дослідження соціальної безпеки відмовляються від жорстко «державоцентричного» погляду: соціальна безпека — це захист життя, здоров'я, добробуту, прав і свобод людини [11, с. 156]. Це формулювання і схоже на попереднє, і певною мірою антагоністичне до нього. Воно може потребувати певного коригування з метою уточнення напрямів і ступеня «захисту» та складових «добробуту» людини. Його особливістю є відсутність прямої вказівки на те, хто є суб'єктом захисту безпеки: зрозуміло, що захист не відбувається поза участю держави; водночас, не обов'язково, що держава є єдиним суб'єктом, який має

виконувати цю роль. Віднесення соціальної безпеки тільки до людини, а національної безпеки — до держави підкреслює якісну різницю, протилежність між параметрами безпеки цих двох суб'єктів.

5. Оцінка соціальної політики. Соціальна безпека (як відображення стану людського життя) тісно пов'язана із соціальною політикою (як комплексом заходів з поліпшення цього стану): «Соціальна політика — це інструмент забезпечення соціальної безпеки суспільства як стратегічної цілі держави... Соціальна безпека і соціальна політика невіддільні одна від одної» [8]. Тому зміст соціальної безпеки як аналітичного інструменту, згідно із пропонованим нами баченням, можна розкрити безпосередньо через характеристику соціальної політики держави — як методику оцінки стану соціальної політики держави та відповідності її основних параметрів потребам та інтересам людини і суспільства. Така дефініція є помітно вужчою за попередні, але дидактично зручнішою, оскільки при викладанні відповідної теми вона дозволяє достатньо зручно розставити акценти й належно висвітлити показники та інструменти, що використовуються у дослідженнях із соціальної безпеки.

Водночас, тут з'являється термінологічна пастка, пов'язана із надмірною для сприйняття кількістю «соціальних» словосполучень. *Соціальна політика* має забезпечувати безперешкодний розвиток *соціальної сфери* країни. Оскільки система *соціального захисту населення* (підтримки його найвразливіших верств) є основою соціальної політики, то рівень життя найбільш нужденної частини населення є першочерговим критерієм оцінки стану *соціальної безпеки*. Це означає, що представлення соціальної безпеки у вказаному ключі потребує пояснення щонайменше чотирьох виділених словосполучень. А насправді їх більше, оскільки із переліченими категоріями пов'язані соціальні інтереси, загрози, гарантії, послуги, допомога, страхування, справедливість, держава, економіка тощо. Наскільки засвідчив досвід пояснення змісту цих понять студентам, не заплутатися в них рідко кому вдається, і це становить термінологічну й дидактичну складність.

Висновки з проведеного дослідження. З викладеного випливає, що потенційною «зоною інтересів» соціальної безпеки є широке різноманіття параметрів соціальної, економічної, культурної політичної, етнічної й інших сфер людського життя. Натомість реальний предмет зацікавленості більшості дослідників у цій субдисципліні має більш вузьке спрямування і пов'язується головним чином із такими соціально-економічними проблемами, як доходи населення, охорона здоров'я, демографія, ринок праці, система освіти. Таке спрямування аналізу дає лише часткову оцінку стану соціальної сфери. Повніше використання аналітичного інструментарію соціальної безпеки для характеристики соціальної сфери потребує розширення предмета та об'єкта існуючих досліджень.

З дидактичного погляду, більш зручно розглядати вплив на сталість соціального розвитку доходів населення та параметрів ринку праці, аніж складніших демографічних елементів соціальної безпеки, що додає до проблеми ширшого реального, аніж вужчого досліджуваного змісту явища. Іншим нетривіальним педагогічним питанням є роз'яснення відмінностей соціальної безпеки від соціальної політики, економіки, соціального захисту населення тощо.

Більша чи менша суперечливість всіх основних визначень сутності соціальної безпеки віддзеркалює такі її методичні проблеми, як невідповідність між потенційно холистичним і реально економічним змістом цього підходу; брак згоди щодо того, кого слід вважати основними суб'єктами забезпечення соціальної безпеки як складової національної (державу; громадянське суспільство; недержавні установи; міжнародні організації); недостатня визначеність місця цієї складової у системі аналізу національної та економічної безпеки й серед заходів відповідної політики держави.

У цій роботі ми пропонуємо представляти *соціальну безпеку* як певну методику аналізу і сукупність інструментів із оцінки стану соціальної сфери та соціальної політики держави, їх відповідності чинним потребам людини і суспільства. Ця дисципліна як дослідницька програма може стати поширеним інструментом вивчення

тієї площини соціального життя, яку спільнота дослідників розглядатиме крізь призму стандартної для безпеки схеми аналізу (ідентифікація та взаємодія інтересів і загроз, оцінка показників щодо їх порогових значень, визначення якісних критеріїв стійкого функціонування підсистем соціальної сфери й ін.). Без дотримання цієї схеми аналізу, без оприлюднення досліджень, здійснених за допомогою цих інструментів, будь-які міркування щодо змісту предмета соціальної безпеки залишаться умоглядною схоластиком.

Література

1. *Баланда А.* Соціальна складова національної безпеки України / А. Баланда // Демографія та соціальна економіка. — 2006. — № 1. — С. 166—172.
2. *Вечканов Г. С.* Экономическая безопасность / Г. С. Вечканов. — СПб. : Вектор, 2005. — 256 с.
3. *Колот А. М.* Інституційні засади регулювання соціально-трудова сфери в умовах глобальних викликів: імплементація нових та модернізація класичних функцій держави / А. М. Колот // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. — Спец. вип. Соціально-трудова відносини: теорія і практика : У 3 т. — Т. 1. — К. : КНЕУ, 2010. — С. 6—24.
4. *Мандибура В.* Політико-економічні аспекти сучасного соціально-класового структурювання населення України / В. Мандибура // Економічна теорія. — 2010. — № 2. — С. 16—30.
5. Наказ Вищої атестаційної комісії України від 23.06.2005 р. № 377 «Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань».
6. Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60 «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України».
7. *Нижник Н. Р.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. — Ірпінь; К. : Преса України, 2000. — 304 с.
8. *Силласте Г.* Безопасность российской семьи и перспективы развития социальной работы / Г. Силласте // Безопасность. — 2002. — № 60. — С. 88—95.
9. Система економічної безпеки держави / [О. С. Власюк, А. І. Сухоруков, І. В. Недін та ін.] ; під заг. ред. А. І. Сухорукова / НІПМБ при РНБО України. — К. : ВД «Стилос», 2009. — 685 с.
10. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / [І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.] ; за ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. — К. : КНЕУ, 2006. — 292 с.
11. Соціальна економіка : навч. посіб. / [О. О. Беляєв, М. І. Диба, В. І. Кириленко та ін.]. — К. : КНЕУ, 2005. — 196 с.

УДК 330.101

О. М. Коваленко, канд. екон. наук, доц.,
здобувач кафедри політичної економії
обліково-економічних факультетів
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

У статті обґрунтовується доцільність поєднання політичної економії та інституціоналізму для пошуку адекватних відповідей на виклики часу. Показано зміни у структурі неокласичної економікс та необхідність формування нової парадигми політичної економії. Розкривається методологічний потенціал та можливості нової політичної економії як науки.